

2747

۳۰۰

۲۸۶

باری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اخلاق در قرآن

(جلد اول)

محمد رضا جباران

جباران، محمدرضا، ۱۳۳۷ -

Jabaran, Mohammad Reza

اخلاقی در قرآن / محمدرضا جباران: تهیه و تنظیم اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی.

قم: حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران، مرکز نشر هاجر، ۱۳۹۷-
ج ۳۱-۱۷۳-۳۷۸-۶۰۰-۹۷۸:

فیبیا

مسلسل: ۱۳۹۸

قرآن -- اخلاق

Qur'an -- Ethica

اخلاق اسلامی -- جنبه‌های قرآنی

Islamic ethica -- Quranic tesching

اخلاق اسلامی -- احادیث

Islamic ethica -- Haditha

حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران

حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران، اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون

تحصیلی

۱۳۹۷ الف ۲ ج ۳۱۳/۸/۸۲۴۴۷/۸

۲۹۷/۶۱

۲۷۳۱۹۲

مرکز نشر هاجر
دفتر تخصصی زن و خانواده

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران

اخلاق در قرآن

نویسنده: محمد رضا جباران

تهیه و تنظیم: اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی

مرکز نشر هاجر - ناشر تخصصی زن و خانواده

(وابسته به مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران)

تعداد صفحه و قطع: ۲۵۶ صفحه / وزیری

نوبت چاپ: اول / تابستان ۱۳۹۸

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

قیمت: ۳۲۰/۰۰۰ ریال

چاپخانه: باقری

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۷۸-۱۷۳-۳

با قدردانی از تمام همکارانی که در تولید این اثر نقش داشته‌اند از جمله:
* کارشناس تالیف و کنترل نهایی متن: حسین قاسمیان فریمان
* کارشناس طراحی آموزشی: مهدی علیزاده * ویراستار: سید مهدی
قافله‌باشی * سرویراستار محمد جواد حمیدیان * صفحه‌بندی، صفحه
آرایی، کنترل فنی و طراحی جلد: هادی احمدی * نظارت: مهدی جنتی

نشانی: قم - بلوار معلم - مجتمع ناشران - واحد ۱۱۴

تلفن: ۰۲۵-۳۱۰۱۵ پیامک: ۱۰۰۰۳۱۰۱۵

hajarpub.ir info@hajarpub.ir

بیشگفتار

حوزه‌های علمیه شیعه، وارث میراث ماندگار علوم و معارف اهل بیت علیهم‌السلام و پاسدار حریم و کیان شریعت و عقاید اسلامی‌اند. این رسالت خطیر، مسئولیت عالمان دین‌باور را در عرصه تعلیم و تربیت، چند برابر کرده است. دغدغه‌های همیشگی عالمان متعهد و طلاب و فضلاء دلسوز نسبت به اصلاح و غنابخشی کمی و کیفی شیوه‌ها، متون و الگوهای آموزشی، در راستای بالندگی، پویایی و کارآمدی نظام آموزشی حوزه، ضرورت بازنگری و اصلاح و تدوین متون بدیع و کارآمد را مورد تأکید قرار می‌دهد.

مفاهیم و رفعت جایگاه متون درسی در حوزه‌ها و بهره‌مندی از تراش گران سنگ و ذخایر ارزشمند متون قدیم، از صلحای سلف و وزانت و اعتبار مؤلفان آنها ایجاب می‌کند که در اصلاح و تدوین متون درسی، اهتمام و دقت و تأمل شایسته مبذول شود. همچنین دگرگونی و تحول در گرایش‌ها، نیازها، انتظارات، شیوه‌ها و الگوهای تعلیم و تربیت، مسئولیت متولیان و متصدیان امر آموزش و پژوهش و برنامه‌ریزی درسی را در حوزه افزون می‌سازد تا به صورت مستمر با ارائه روش‌ها و قالب‌های بدیع و با ارتقای محتوای اصلاح و تدوین متون درسی، همت گمارند.

از این رو مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران بر اساس ضرورت‌ها و نیازهای یاد شده، به اصلاح و تدوین متون درسی اقدام و ده‌ها جلد کتاب درسی را طراحى، تدوین و منتشر کرده است. در این فرایند سعی شده که با حفظ اصالت و غنای محتوایی گنجینه‌های ارزشمند بر جای مانده از عالمان گذشته، با کاربرست تکنولوژی آموزشی و مباحثات اصول، معیارها و الگوهای جدید، متونی متناسب با اهداف خود، در چارچوب برنامه‌ها و سرفصل‌های مصوب و سطح علمی و انتظارات فراگیران ارائه کند.

پیمودن این مسیر بلند و طولانی، به مساعدت و حمایت همه جانبه استادان، صاحب‌نظران، مدیران و طلاب معزز نیازمند است که با ارائه پیشنهادهای، نقدها و دیدگاه‌هایشان از طریق رایانامه Motoon@whc.ir ما را در بهبود بخشی و طی نمودن درست و صحیح این مسیر صعب و دشوار،

یاری دهند.

در اینجا فرصت را غنیمت می‌شماریم و از تمامی دست‌اندرکاران این طرح سترگ، به ویژه مؤلف محترم جناب آقای محمدرضا جباران، ارزیابان محترم، آقایان محمد حواد فلاح، محمد عالم‌زاده نوری و مدیریت محترم تهیه و تدوین متون و منابع درسی، قدردانی می‌کنیم و تلاش خالصانه آنان را ارج می‌نهیم.

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران

۷	مقدمه
۱۳	بخش اول: مفاهیم عام اخلاقی در قرآن
۱۳	فصل اول: ایمان
۱۳	درس ۱: چیستی ایمان
۲۱	درس ۲: رابطه ایمان و اخلاق
۲۶	درس ۳: اقسام و مراتب ایمان
۳۵	درس ۴: زمینه‌های پیدایش ایمان
۴۰	درس ۵: عوامل پیدایش و تحکیم ایمان
۵۰	درس ۶: کارکرد و آثار ایمان
۵۸	فصل دوم: تقوا
۵۸	درس ۷: چیستی تقوا
۶۴	درس ۸: اقسام و مراتب تقوا
۷۴	درس ۹: زمینه‌ها و عوامل تقوا
۸۲	درس ۱۰: کارکرد و آثار تقوا (۱)
۸۹	درس ۱۱: کارکرد و آثار تقوا (۲)
۹۶	درس ۱۲: تحصیل و توسعه تقوا (۱)
۱۰۴	درس ۱۳: تحصیل و توسعه تقوا (۲)

فصل سوم: صبر.....	۱۱۲
درس ۱۴: مفهوم شناسی.....	۱۱۲
درس ۱۵: اقسام صبر (به اعتبار عمل انسان).....	۱۱۷
درس ۱۶: اقسام صبر (به اعتبار پیشامدها).....	۱۲۴
درس ۱۷: مراتب صبر و درجات صابران.....	۱۳۳
درس ۱۸: منابع و مناشی صبر.....	۱۴۳
درس ۱۹: کارکرد و آثار صبر.....	۱۵۳
درس ۲۰: راهکارهای کسب و توسعه صبر.....	۱۶۳
فصل چهارم: بَر و احسان.....	۱۷۰
درس ۲۱: مفهوم شناسی احسان.....	۱۷۰
درس ۲۲: مراتب و کارکرد احسان.....	۱۷۸
درس ۲۳: کسب و توسعه احسان.....	۱۸۷
بخش دوم: اخلاق فردی.....	۱۹۳
فصل اول: عزّت نفس.....	۱۹۳
درس ۲۴: عزّت نفس (مفهوم، منابع، کارکرد و کسب و توسعه).....	۱۹۳
فصل دوم: ثبات و استقامت.....	۲۰۲
درس ۲۵: ثبات و استقامت (مفهوم، اقسام و مناشی).....	۲۰۲
درس ۲۶: ثبات و استقامت (آثار، تحصیل و توسعه).....	۲۰۹
فصل سوم: نظم و نشاط.....	۲۱۸
درس ۲۷: نظم.....	۲۱۸
درس ۲۸: نشاط (مفهوم و مناشی).....	۲۳۰
درس ۲۹: نشاط (آثار و راه تحصیل).....	۲۳۸
منابع.....	۲۷۵

کتاب حاضر با رویکرد آموزشی برای استفاده طلاب علوم دینی فراهم آمده پیش از ورود به بحث لازم است از مفاهیم اصلی کتاب درکی یکسان داشته باشیم. پس باید در باره اخلاق و زیرمجموعه‌های آن که در آینده مطرح می‌شود با هم گفتگو کنیم.

اخلاق از نظر لغوی جمع خلق یا خُلُق است که هر دو در لغت به معنی خوی و طبع به کار رفته‌اند.^۱ علمای اخلاق این واژه را با کمی تغییر در علم اخلاق به کار برده و از آن اصطلاح جدیدی ساخته‌اند. در اصطلاح علم اخلاق، به ملکات نفسانی خُلُق گفته می‌شود. منظور از ملکات در این علم، صفات ثابت و ماندگار نفسانی است. نفس انسان دارای دو گونه صفت است: صفات زودگذر و ناپایدار و صفات مانا و پایدار. صفات زودگذر مثل حالاتی که در پی عوامل درونی از قبیل سنجش و تفکریا تحت تأثیر عوامل بیرونی چون صحنه‌های هیجانی و مواعظ بلیغ به طور ذهنی در انسان پیدا می‌شود و اگر برای تثبیت آن‌ها در میدان عمل اقدامی نشود، پس از دور شدن از حوزة تأثیر آن عوامل، به تدریج کم رنگ شده و در یک دورة کوتاه زمانی از بین می‌روند. مثلاً انسان در صحنه درگیری و بحبوحه کارزار چون اقدامات شجاعانه دلیران یا کارهای غیر انسانی مجاوزان را می‌بیند در یک فرایند سریع هیجانی ترس را از یاد می‌برد و بسا که اقدامی شجاعانه می‌کند؛ ولی هنگامی که از آن شرایط دور می‌شود و هیجانات ناشی از آن آرام می‌گیرد، حالت عادی خود را باز می‌یابد و توانایی آن قبیل اقدامات را از دست می‌دهد؛ چرا که

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۸۷.

شجاعت در نفس او رسوخ نیافته و جایگاه ثابتی پیدا نکرده است.

در برابر این حالات زودگذر، صفات پایدار حالاتی است که به مرور زمان و در پی تمرین و تکرار فراوان در نفس انسان نقش می‌بندد. کسی که در زمانی طولانی، بارها به قلب خطر تاخته و با تکرار و تمرین فراوان ترس خود را مهار کرده، برای آن که با خطر مواجه شود و اقدامی شجاعانه کند، نه به فکر و تأمل نیازمند است، نه به عاملی خارجی؛ چرا که شجاعت در جان او استوار و نهادینه شده است.

در اصطلاح اخلاق صفات زودگذر حال و صفات استوار و نهادینه شده ملکه نفسانی نامیده می‌شوند. ملکه نفسانی همان چیزی است که ما به آن خُلُق، خوی و سجیه می‌گوییم. به همین دلیل برخی از دانشمندان اخلاق، خُلُق را به حالت نفسانی^۱ و برخی به هیات ثابت در نفس^۲ تعریف کرده‌اند. طبق این تعریف رفتارها چه نیک و چه بد اخلاق نامیده نمی‌شوند؛ بلکه ثمره اخلاق هستند. بر اساس این تعریف، از نظر حکمای مسلمان، علم اخلاق دانسته است که در باره صفات نیک و بد و پسندیده و ناپسند بحث می‌کند، مزایا و منافع دسته اول و مضرات و معایب دسته دوم را باز می‌گوید و راه‌های تحصیل صفات نیک و دوری از صفات ناشایست را به ما نشان می‌دهد. اندیشمندان مسلمان معتقدند روح نیز مثل جسم منافیات و ملایماتی دارد، فضایل با روح انسان سازگار و رذایل با آن ناسازگار است. دانشی که به بررسی حالت‌های مختلف نفس، شناخت بیماری‌ها و کیفیت درمان آن‌ها می‌پردازد، طب الارواح است که علم اخلاق نامیده می‌شود.

تفاوت تعریف عالمان مسلمان با آن چه در منابع غربی آمده، در این است که دانشمندان اسلامی بر تعدیل غرایز و تهذیب نفس از صفات ناپسند تأکید می‌کنند و دانشمندان غربی بر اصلاح رفتار آدمی که برخاسته از صفات و سجایای اوست.

مکاتب اخلاق اسلامی بر اساس تلقی خود از اخلاق، معمولاً مباحث علم اخلاق را بر محور فضائل و رذائل صورت‌بندی کرده‌اند. امام محمد غزالی در ربع کتاب «احیاء علوم الدین» را به ملکات نفسانی اختصاص داده، در یک ربع از مهلکات مثل حسد، ریا،

۱. ابن مسکویه، تهذیب الاخلاق، ص ۵۱.

۲. فیض کاشانی، الحقایق، ص ۵۴.

عجب، کبر و غرور بحث کرده و در ربع دیگر از منجیات مثل صبر، شکر، زهد، رضا و توکل. بزرگانی مثل فیض کاشانی و سید عبد الله شبر نیز این ترتیب را در کتب خود حفظ کرده‌اند. در برابر این طایفه کسانی مثل مسکویه، خواجه نصیرالدین طوسی و مولی مهدی نراقی مباحث اخلاق را بر محور قوای سه گانه نفس (عقل، غضب و شهوت) صورت بندی کرده و در حول هریک از قوا در باره فضائل و رذائل را که از آن قوه ناشی می شود سخن گفته‌اند و در پایان برای بحث از صفاتی که انتسابشان به یک قوه روشن نیست، تحت عنوان «صفاتی که به بیش از یک قوه تعلق دارند»، بابی مستقل گشوده‌اند. تنها تفاوت این دو صورت بندی در این است که گروه دوم از نظریه اعتدال ارسطو متأثرند و اعتدال را عدم اعتدال (افراط و تفریط) قوا را منشأ پیدایش فضائل و رذائل می دانند. با صرف نظر از این تفاوت هر دو صورت بندی بر انحصار اخلاق به ملکات نفسانی استوارند و از این حیث هیچ تفاوتی ندارند.

این در حالی است که در متون دینی ما اعم از قرآن و حدیث نیز رفتارها حداقل به اندازه صفات و سجاایات مورد توجه و سفارش قرار گرفته‌اند به همین دلیل برخی از دانشمندان معاصر با اندکی توسعه واژه اخلاق را بر رفتارهای انسان نیز اطلاق و از این رهگذر اخلاق را به دو قسم اخلاق صفاتی و اخلاق رفتاری تقسیم می کنند.^۱

و باز به همین دلیل است که در نوشته های اخلاقی معاصر ما مباحث اخلاق به گونه ای صورت بندی شده که رفتارها را نیز شامل می شوند. یکی از صورت بندی های جدید، تنظیم مباحث بر محور روابط کنشگر اخلاقی یا متعلقات افعال اخلاقی است.^۲

توضیح این که متعلق صفات و افعال اختیاری یا خود انسان است یا انسان های دیگر و یا خداوند متعال. به تناسب این سه نوع رابطه صفات و افعال اخلاقی در سه دسته جا می گیرند:

۱. اخلاق فردی یعنی صفات و کارهایی که به خود انسان مربوط می شود و اصطلاحاً به خدا یا انسان های دیگر ارتباطی ندارند، اگرچه ممکن است با ملاحظات به خدا و مردم هم ارتباط پیدا کنند، مثل عزت نفس، ثبات، نظم و نشاط، پاکیزگی و سکیم بارگی.

۱. ر.ک، ناصر مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۹.

۲. نگ. مصباح یزدی، انسان سازی در قرآن، ص ۱۲۹.

پر خوری و شکم‌بارگی در اصل به خود انسان مربوط است؛ ولی ممکن است به لحاظ دلالت بر دنیا دوستی و کاستی محبت به خدای متعال به خدا هم ارتباط پیدا کند.

۲. اخلاق الهی یعنی صفات و کارهایی که به خدا مربوط می‌شود؛ مثل اخلاص، یاد خدا، خوف و رجا، زهد، محبت، توکل و رضا این صفات و افعال و عباداتی که از آن‌ها ناشی می‌شود، از پایه در ارتباط با خدا شکل می‌گیرند. در ارتباط با خداست که انسان اخلاص می‌ورزد یا ریا می‌کند، بیم دارد یا ایمن است و امید می‌بندد یا مأیوس است.

۳. اخلاق اجتماعی اخلاق اجتماعی یعنی صفات و کارهایی که در ارتباط با انسان‌های دیگر پدید می‌آید، مثل احسان، انصاف، عدالت، خیانت و امانت، وفاداری و عهد شکنی، کبر و تواضع، خوش اخلاقی و خوش گمانی که نطفه همه آنها در روابط اجتماعی بسته می‌شود و در بستر این روابط است که نشو و نما می‌کنند یا راه نیستی می‌پویند.

در باره کتاب

کتابی که پیش روی شماست، به عنوان متن آموزش برای طلاب علوم دینی فراهم آمده است. مطالبی که لازم است خواننده پیشاپیش در باره این کتاب بداند به شرح ذیل است.

۱. این کتاب دارای سه جلد است. مباحث مطرح شده در مجلدات کتاب با آن که اجزای یک طرحند، به طوری تنظیم شده که هر جلد مستقل می‌نماید و فهم مطالب هیچ یک متوقف بر مجلدات دیگر نیست.

۲. مطالب این کتاب مطابق صورت‌بندی جدید تنظیم شده، با این تفاوت که در صدر مباحث، بخشی به « مفاهیم عام اخلاقی » اختصاص یافته است. منظور از مفاهیم عام اخلاقی مفاهیمی است که هریک تعداد زیادی از اصول اخلاقی را شامل می‌شوند؛ به طوری که هریک از آن اصول یکی از مصادیق آن به شمار می‌روند. بنابراین مجموعه کتاب در چهار بخش تنظیم شده: بخش اول، مفاهیم و اصول عام اخلاقی که قرآن در باره چهار اصل ایمان، تقوا، صبر و احسان سخن گفته‌ام، بخش دوم، اخلاق فردی، بخش سوم، اخلاق الاهی و بخش چهارم اخلاق اجتماعی. دو بخش اول را در جلد اول

کتاب مطرح کردم و هریک از دو بخش دیگر را در یک جلد مستقل.
۳. با آن که کوشیدم نوشته حاضر از قوت و استحکام یک متن تحقیقی برخوردار باشد و هیچ مطلبی بدون استناد به منبعی شناخته شده در آن نیاید، برای تسهیل آموزش مباحثش را به صورت درسنامه مرتب کردم و درس‌های مربوط به هراصل اخلاقی را در یک فصل قرار دادم.

۴. در پایان هر درس دو عنوان چکیده و خودآزمایی اضافه شده. در ذیل چکیده خلاصه مباحث همان درس آمده و در ذیل خودآزمایی تعدادی سؤال از مفاد و محتوای درس.
۵. سؤالات خودآزمایی در همه درس‌های کتاب با رویکرد آموزشی مطرح شده است. به همین دلیل از هرگونه اغلاق پیچیدگی به دورند؛ به طوری هرکس با یک بار مرور بر متن درس به آسانی می‌تواند به آن‌ها پاسخ دهد.

در پایان از مسئولین مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران به ویژه مدیران اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی، شورای علمی گروه اخلاق، ناظران و ارزیابان ارجمند و همه کسانی که در پیدایش این اثرنازین نقشی داشتند و این ناچیز را به طریقی یاری رساندند، صمیمانه تقدیر و تشکر می‌کنم.

والسلام علی عباد الله الصالحین

محمد رضا جباران

تم - ۱۳۹۶/۱۰/۱۱

